



Роман РАДОВИЧ

## РОЗВИТОК СИСТЕМИ ОПАЛЕННЯ ПОЛІСЬКОГО ЖИТЛА: СЕГМЕНТАЦІЯ ФУНКЦІЙ ПЕЧІ

У статті розглянуто одну із важливих проблем, пов'язаних із системою опалення поліського житла — процес функційної сегментації печі, який полягав у влаштуванні окремих обігрівальних пристроїв (опалювальної лежанки, груби), плити для приготування страви тощо. Основна увага зосереджена на конструктивних особливостях цих пристроїв та хронології проникнення їх у сільське житлобудівництво окремих районів Поліського краю.

**Ключові слова:** Полісся, житло, піч, грубка, лежанка, плита.

© Р. РАДОВИЧ, 2013

Питання розвитку системи опалення житла поліщуків, як і українців в цілому, до сьогодні залишається одним із найменш досліджених компонентів традиційної будівельної культури. У вітчизняній етнологічній науці досі відсутнє спеціальне комплексне дослідження, присвячене опалювальним пристроям, способам відведення диму, регіональним особливостям системи опалення тощо. Як у фахових монографіях, так і у статтях, що торкаються житлобудівництва України (за винятком одиничних публікацій [24; 27; 28; 29; 30]), цей аспект висвітлений доволі побіжно. У запропонованій розвідці, ми розглянемо досить вузьке коло проблем, пов'язаних із системою опалення поліського житла — процес функційної сегментації печі.

У житлі поліщуків піч тривалий час була єдиним універсальним опалювальним пристроєм<sup>1</sup> (в окремих випадках, при необхідності, паралельно використовувалось й відкрите вогнище, яке розкладали на припічку чи окремо)<sup>2</sup>. Сегментація функцій печі стала можливою лише з ліквідацією курної системи опалення (влаштуванням димозбірника та відводом диму поза межі житлового приміщення)<sup>3</sup>. Цей процес полягав у влаштуванні окремих обігрівальних пристроїв (опалювальної «лежанки», «груби»), «плити» для приготування страви тощо. У житлах із наявними піччю, плитою, грубою чи лежанкою, основна функція печі полягала у випічці [28, с. 304] (для обігрівання приміщення та приготування страви використовували уже модерні пристрої). Суттєвою їх перевагою над піччю при обігріванні хати була економія паливного матеріалу, а також можливість нагрівати житло відповідно до потреб та кліматичних умов тієї чи іншої пори року. «Грубою» чи «лежанкою» користувались взимку, кухонну «плиту» розпалювали впродовж року при по-

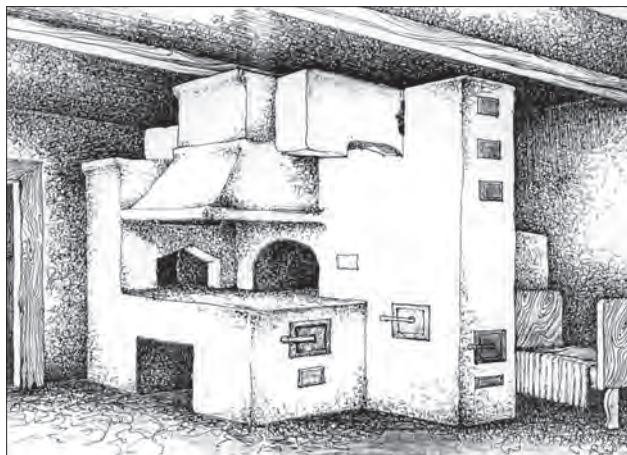
<sup>1</sup> Водночас, до сер. XX ст. на Поліссі відомі випадки використання відкритого вогнища як єдиного опалювального пристрою стаціонарного житла [26; 29 с. 135—145].

<sup>2</sup> Питання використання поліщуками відкритого вогнища як альтернативного опалювального пристрою житла ми розглянемо в окремій публікації.

<sup>3</sup> На основній (лісостеповій) території України процес ліквідації курної системи опалення пройшов швидше, ніж у інших східнослов'янських народів. Зокрема, як зазначають російські вчені, в українських селах вже у XIX ст. побутували печі, «по своєму типу перехідні від безтрубною курної печі до білої печі з трубою» [37, с. 238.] На думку відомого українського етнологіста І. Симоненка на теренах України цей процес досить інтенсивно відбувався вже у XVII—XVIII ст. [25, с. 96]. Натомість, на Поліссі найбільш інтенсивне витіснення курних жител проходило у XIX ст. (особливо після реформи 1861 р.) [32, с. 40; 38, с. 389].

требі приготувати страву. У холодні зимові місяці (при відсутності груби чи лежанки) піч запалювали два рази впродовж дня: «Коли груб не було, то піч топили два рази в день: зранку і звечора» (с. Черевач Чор. Київ<sup>4</sup>)<sup>5</sup>. Натомість у житлах, обладнаних цими пристроями, «лежанку» чи «грубку» топили ввечері, а хлібну піч — зранку [36, с. 126]. Це давало змогу економити опалювальний матеріал, крім того, деякі респонденти вважають, що «...лежанка краще опалювала хату, ніж піч» [27, с. 126].

У лісостеповій частині України (де пристрої для відведення диму мали більш давню історію), процес функційної сегментації печі проходив значно швидше, ніж на Поліссі. Хоча у сучасній українській етнологічній науці превалює думка, що функційна сегментація печі (виділення грубки, опалювальної лежанки, кухонної плити) у житлі сільського населення України почався лише наприкінці (чи з середини) ХІХ ст. [10, с. 26; 11, с. 184], джерельні матеріали дають підставу нам засумніватися в її достовірності і стверджувати, що у багатьох регіонах Українського Лісостепу (Полтавщина, Середня Наддніпрянщина, Поділля тощо) у житлах заможніших селян цей процес почався значно швидше, принаймні з поч. ХІХ ст., оскільки опалювальні «лежанки», «груби» («голландські печі», «огрівальні печі») досить часто фігурують вже у джерелах сер. ХІХ ст. Зокрема, П. Чубинський, описуючи українську хату (1877 р.), як звичне явище відзначав «грубу або лежанку», яку встановлювали замість печі у світлиці (в будівлях з двома житловими приміщеннями, розташовани-



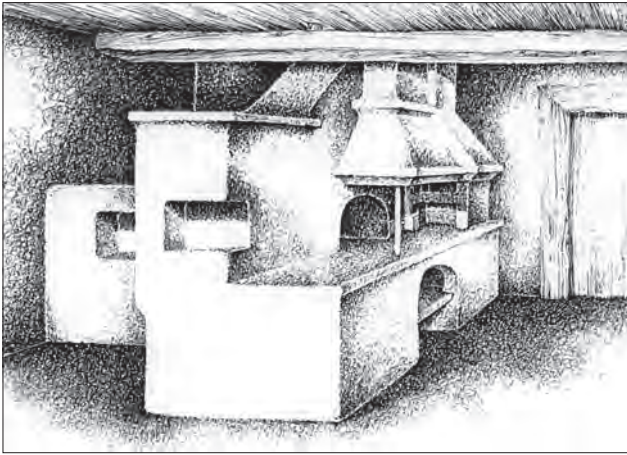
Піч з грубою, с. Сошачне Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.

ми «через сими») [38, с. 382]. Опалення чистої кімнати «грубою» у сер. ХІХ ст. (1850-ті рр.) було частим явищем у Полтавському повіті колишньої Полтавської губернії [6, с. 1109]. Опалювальна «лежанка» — «припечок» при печі, за якою розташований «пол», у цей час (1848 р.) побутувала і у Кобеляцькому повіті тієї ж Полтавської губернії [6, с. 1108]<sup>6</sup>. В описі Проскурівського і Каменецького повітів на Поділлі (1864 р.) автор відзначає: «В житлових відділеннях ставлять при самому порозі варисту пічку і при ній огрівальну піч, так, що труба цієї останньої з'єднується з варистою [із димозбірником варистої печі. — Р.Р.]» [6, с. 1069]. «Голландську цегляну піч» часто встановлювали у чистій кімнаті й у Звенигородському повіті колишньої Київської губернії (1852 р.) [35, с. 278]. Російська дослідниця Євгенія Бломквіст, посилаючись на архівні матеріали (1849 р.), також відзначає, що в Україні (у цей час «...нерідко піч [була] облаштована... додатковими топками і лежанками (які називають: *груба, грубка, грубочка, пригрубок*) [2, с. 261]. Разом із тим, у житлах заможної козацької старшини (у тому числі й на Поліссі: Стародубщина) вже на поч. ХVІІІ ст. влаштовували «варисту піч з грубою» [16, с. 263]. Зауважимо, що окремі вітчизняні дослідники появу грубки пов'язують ще із періодом Київської Русі [12, с. 393]. Не заглиблюючись у аналіз теорій, пов'язаних генезою огрівальної печі (грубки), відзначимо, що ряд європейських вчених виводить походження грубки (*pieca ogrzewczego*)

<sup>6</sup> На Полтавщині «припечком» називали виступ, розташований збоку печі (який у багатьох інших місцевостях України носить назву «запечок»). На його місці, як зазначають дослідники, могли влаштовувати «лежанку» і «грубу» для опалення [20, с. 107].

<sup>4</sup> Зап. 17.06.2012 р. у с. Лобачів Володарського р-ну Київської обл. від Іскри Марії Михайлівни, 1925 р. н., переселеної із с. Черевач колишнього Чорнобильського р-ну Київської обл.

<sup>5</sup> Тут і далі для позначення цих адміністративних одиниць будемо використовувати скорочення: Рівненська обл. — Рів., Березнівський р-н — Берез., Володимирецький р-н — Волод., Дубровицький р-н — Дуб., Зарічненський р-н — Зар., Рокитнянський — Рок., Сарненський р-н — Сар.; Волинська обл. — Вол., Любомльський — Любом., Камінь-Каширський р-н — К.-Каш.; Житомирська обл. — Жит., Ємільчинський р-н — Єм., Новоград-Волинський р-н — Н.-Вол., Овруцький р-н — Овр., Олевський р-н — Ол., Коростенський р-н — Кор., Лугинський р-н — Луг., Малинський р-н — Мал., Народицький р-н — Нар., Радомиський р-н — Рад.; Київська обл. — Київ., Іванківський р-н — Ів., Поліський р-н — Пол., колишній Чорнобильський р-н — Чор.; Сумська обл. — Сум., Глухівський р-н — Глух.



Піч з грубою, с. Брониця Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.

від хлібної печі (*pieca piekarskiego*), унаслідок обмеження функцій останньої: від виробничо-обігрівальних до власне обігрівальних [47, s. 218]. Як зазначає М. Приходько, на поч. XVIII ст. у житлах старшини печі («груби») у світлицях були облицьовані кахлями (білими чи зеленими) і мали глиняний димохід [16, с. 266]. На важливому теплотехнічному значенні кахель у печебудівництві, що сприяло, передовсім, підвищенню таких функційно-обігрівальних якостей печі, як здатність накопичувати, утримувати та віддавати тепло, наголошує Є. Бломквіст [2, с. 410—411]<sup>7</sup>.

<sup>7</sup> Відповідно до матеріалів дослідників, обкладення обігрівальної печі (*pieca grzejnego*) кахлями (з метою збільшення її обігрівальної ефективності) на заході Європи зафіксовано вже у VIII ст. [47, s. 218—219]. Відомий український колекціонер кераміки та реставратор Петро Ліницький припускає, що вже у XIII ст. горщикоподібні кахлі поширились в Україні [13, с. 7—8]. Проте, серед науковців переважає думка, що поява в Україні кахель пов'язана з XIV ст.: у галицько-волинських землях — в др. пол. XIV ст., на Подніпров'ї — у кін. XIV ст. [8, с. 70; 12, с. 394]. Власне появу наприкінці XIV—XV ст. кахель археологи розглядають як свідчення поширення на Україні у цей час печей нових конструкцій, які склалися з «жарового колодязя і опалювальної камери» (тобто печей, основною функцією яких є обігрівання житлового приміщення. — *P. P.*) [22, с. 71]. Ширше розповсюдження кафлевих обігрівальних печей на теренах Польщі, Чехії, Словаччини, Балкан і Скандинавії наступило у XVI ст. [42, s. 58—59]. Це ж торкається й України: в описах замків XVI ст., у світлицях, поряд з білими печами часто згадуються кахлеві з виведеним понад дах димоходом [16, с. 255]. Хоча конструкція цих печей достовірно не відома, проте щодо функційного призначення, то у світлицях замків вони, безперечно, виконували, передовсім, обігрівальну функцію (важко припустити, що там готували страви, коли для цього були спеціальні приміщення). До речі, обігрівальну функцію печі вважають

У порівнянні з лісостеповою частиною України, на основній території Полісся процес функційної сегментації печі проходив доволі пізно (кін. XIX — сер. XX ст.). Властиво, як показують польові та джерельні матеріали, ці опалювальні пристрої найперше проникли у житло південних та західних (південно-західних) районів Полісся (де швидше зникли курні хати) і звідти просувались у північному напрямку. Зокрема, за даними церковно-приходських літописів, що походять з 90-х рр. XIX ст., на етнографічній Волині грубки і лежанки на цей час вже були відомі в усіх (південних повітах (Житомирський, Новоград-Волинський, Заславський, Староконстантинівський, Кременецький, Острозький та Луцький повіти колишньої Волинської губернії), але, як відзначають дослідники, не в усіх селах [7, с. 43]. Зауважимо, що на волинсько-поліському пограниччі «піч для тепла» (грубка) у багатших господарствах згадується вже у джерелах сер. XIX ст. Зокрема, в описі колишнього Овруцького повіту (південної його частини) автор зазначає (1859 р.): «В хаті при дверях, по правій стороні, піч для варки, до якої в багатших господарств приробляють піч для тепла...» [5, с. 318]. Це ж торкається й півдня колишнього Радомиського повіту, де відповідно до матеріалів І. Фундуклея (1852 р.) у житлах типу «світлиця» — «сіни»/«чулан» — «пекарня»: «...Світлиця деколи є теплою. Коли в ній є пічка (грубка), а інколи вона не опалюється, тоді вона є кладовою (коморою)» [35, с. 267]. На Підляшші грубка (розміщена з боку запічка біля печі) в інтер'єрі житла була доволі поширеним явищем вже у сер. XIX ст. (малюнок із зображенням інтер'єру «надбузької хати» у колишній Сідлецькій губернії, за вид. «Tygodnik Ilustrowany». — Т. 16. — 1867 г.) [43, s. 522]. Опосередковано це підтверджують й матеріали І. Бессараби з теренів цієї губернії [1, с. 149]. Проте на основній території Полісся, як згадувалось, сегментація функцій печі в основному проходила у кінці XIX — пер. пол. XX ст. У цей час (кін. XIX — на поч. XX ст.) обігрівальні пристрої (типу «грубки» чи «лежанки») відомі у деяких районах Західного Поліс-

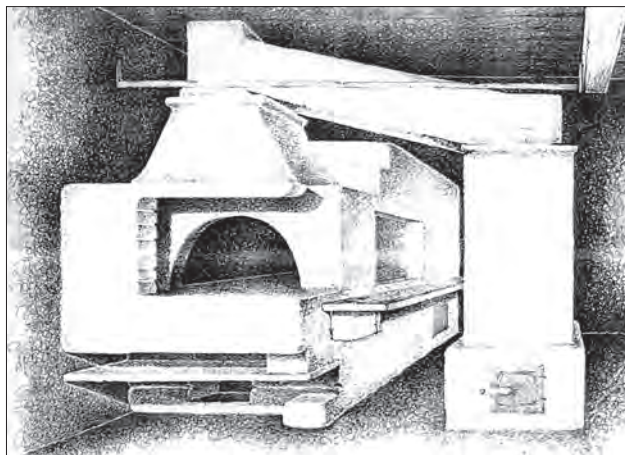
однією із основних передумов появи кахель на українських землях й вітчизняні дослідники [8, с. 369]. Разом із тим, на теренах України вже у XVII—XVIII ст. кахляні печі були не тільки в домах знаті (згадуються вони в домах Богдана Хмельницького, Василя Кочубея), але й київських міщан, в куренях Запорізької Січі, в житлах рядових козаків, головну у Центральній і Лівобережній Україні [2, с. 414].

ся, Київщини [28, с. 303], на півдні Лівобережного Полісся (Глух. Сум.) [15, с. 88—89], а також на Брянсько-Жиздринському Поліссі [9, с. 83].

Стосовно основної території Середнього Полісся, то цей процес проходив тут доволі пізно. Скажімо, у статистичному описі Східного (Середнього. — *Р.Р.*)<sup>8</sup> Полісся (1897 р.), російський полковник Генерального Штабу І. Толмачов, подаючи детальний опис системи опалення місцевого житла, жодним словом не згадує таких опалювальних пристроїв. Це ж стосується й інших писемних джерел. Наприклад, польський дослідник Євгеніуш Франковський (1914 р.), описуючи як курну, так і «білу» хату поліщуків на півночі Рівненщини (села навколо містечок Бережниця, Дубровиці, Висоцька), грубки (як і кухонної плити) не згадує [40, с. 165—168]. На основній території Середнього Полісся (Нар., Овр., Кор., Мал., Рад. Жит; Пол., Ів. [27, с. 126—127; 28, с. 303; 23, с. 129], Чор. [4, с. 472] Київ.; Рок. Дубр, Зар. Рів.) цей процес, здебільшого, припадає на першу чверть ХХ ст. [27, с. 126—127; 28, с. 303; 23, с. 129], а у деяких селах — на 30-ті—40-ві рр. ХХ ст. Наприклад, у с. Новошепеличах (Чор. Київ.) грубки у побут селян увійшли лише у кін. 20-х — на поч. 30-х рр. ХХ ст. [4, с. 472], а у с. Черевач цього ж р-ну — лише у кін. 30-х — на поч. 40-х рр. ХХ ст.<sup>9</sup> (на Чорнобильщині курні хати широко побутували ще у кін. ХІХ ст. [34, с. 243]). На південному заході Білорусі (колишня Гродненська губернія) прибудовані до печі грубки (як і плити, розташовані у передпечі) відомі вже з кін. ХІХ ст., однак, як і на Поліссі України, їх кількість інтенсивно почала зростати лише на поч. ХХ ст. [21, с. 189—190]. Знову ж, у ґрунтовних описах житлобудівництва Річицького Полісся, автори (К. Мошинський (1912 р.), Я. Піткевич (1928 р.)) жодним словом цих пристроїв не торкаються [44, с. 105—125; 45, с. 218—235].

<sup>8</sup> У тогочасній військовій літературі Східним Поліссям Північно-Західного Краю було прийнято називати велику площу, обмежену рікою Случ — на заході, кордоном Мінської губернії — на півночі, ріками Прип'яттю і Дніпром — на сході, і Києво-Брестським шосе на півдні (відповідно до сучасного історико-етнографічного районування — це Середнє Полісся) [34, с. 1].

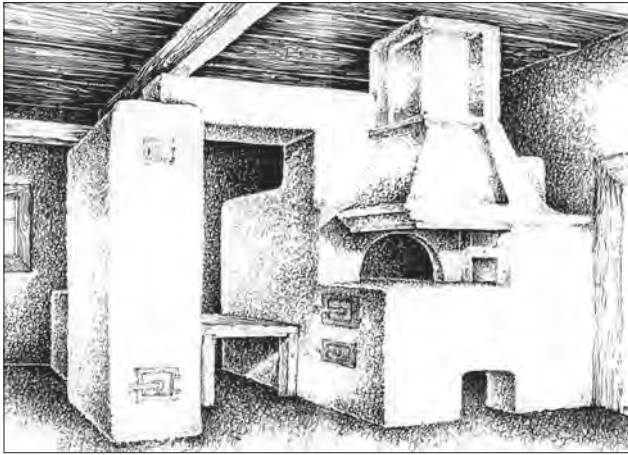
<sup>9</sup> Зап. 17.06.2012 р. у с. Лобачів Володарського р-ну Київської обл. від Іскри Марії Михайлівни, 1925 р. н., переселеної із с. Черевач колишнього Чорнобильського р-ну Київської обл.



Піч з грубою, с. Великі Озера Дубровицького р-ну Рівненської обл.

Грубки розміщували при зовнішньому куті печі (з боку запічка). Їх могли прибудовувати до печі (рівнобіжно до довгої фасадної стіни) чи розташовувати на деякій відстані від неї. Як і на теренах Білорусії [21, с. 57], прибудовані до печі грубки на Поліссі України мають більш давню історію, ніж встановлені окремо. У деяких районах Середнього Полісся (Овр., Нар. Жит.) у житловій кімнаті, обладнаній варистою піччю, груби спорадично почали зводити лише у 40-х рр. ХХ ст. [27, с. 127—128]. «Грубка» (як прибудована до печі, так і окрема) завжди була облаштовувана окремою топочною камерою і окремим димовим каналом, який з'єднувався із пічним комином. У розташованих окремо «грубках», димоволок-«лежак» могли розташовувати під стелею чи над нею. У першому випадку дим відводили у спільний з піччю комин-димозбірник, у другому — дим через «шию» (димовий канал у стелі) попадав на горище, звідки через горизонтальний «лежак» — в основний комин («стовп»): сс. Любиховичі (Сар. Рів.). У такому разі два «лежаки» (від печі і грубки) підводили до «стовпа» під різними кутами (коли б вони були в комині один навпроти іншого, то дим знову повертався б у грубу чи піч) [29, с. 151]. На Західному Поліссі у зовнішньому куті грубки, прибудованої до печі, часто влаштовували «коминок» («світло», «світач», «світничок», «світличок») — нішу на лучину (пізніше там ставили газову лампу)<sup>10</sup>: сс. Залісся, Волиця, Видричі, Боровне, Бронниця Верхи К.-Каш. Вол. та ін. На Рівненщині (сс. Яринівка Барез., Більська Воля Волод.) часом

<sup>10</sup> У давніших печах (без грубки) «лучину» спалювали у кутівній ніші печі (сс. Залісся, Волиця, Видричі, Боровне, Бронниця Верхи К.-Каш. Вол.).



Під з грубою, с. Раків Ліс Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.

можна спостерігати більш вдосконалений варіант такого «коминка»: він займає усю ширину «груби», відкритий із трьох боків (інколи має дві бокові опори, що підтримують верхню частину «груби») і влаштований над топочною камерою, яку перекриває невеликий металевий лист (шматок товстої бляхи).

Стосовно будівель із двома житловими приміщеннями, то, перш за все, зауважимо, що вони на Поліссі мали свою планувальну специфіку: житлові камери («хата» («кухня») + «хата» («веркіль»)) розташовувались амфіладно по один бік сіней. Водночас, як джерельний, так і наш особистий польовий матеріал не вказує на побутування як на Правобережному [27, с. 125—126; 17, с. 63; 18, с. 83—86; 19, с. 25], так і на Лівобережному [33, с. 33] Поліссі жител типу «хата» + «сіни» + хата»<sup>11</sup>. У спорудах з амфіладно розташованими кімнатами система опалення мала свої особливості. У приміщенні, що примикало до сіней (яке виконувало функцію кухні) у традиційному місці розміщувались під. Наступну (парадну) кімнату опалювали грубою. У кімнаті грубка могла стояти окремо від стіни, проте дуже часто вона входила в конструкцію перегородки (у місці грубки дерев'яної стіни не було). У цьому випадку видовжена у плані паралельно до порогової стіни грубка одним із вузьких боків примикала до тильної стіни хати, а її топочна камера опалювалась з боку кімнати, обладнаної піччю. До речі, у таких спорудах траплялись випадки, при яких до печі (у першій кімнаті) прибудовували опалювальну «лежанку» [27, с. 127].

Як показує наш особистий польовий матеріал та літературні джерела, житла із двома кімнатами, роз-

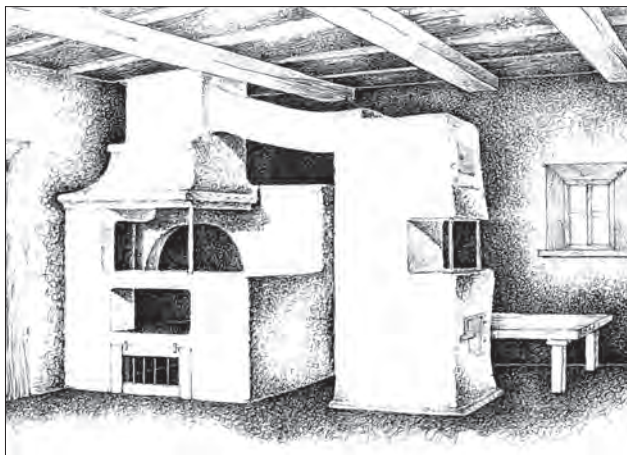
<sup>11</sup> Їх поодинокі випадки відомі хіба що на південних окраїнах Полісся.

ташованими по один бік сіней, проникли у сільське будівництво Полісся, в основному, у кін. ХІХ — пер. чверті ХХ ст. [27, с. 125—126; 17, с. 63; 18, с. 83—86; 19, с. 25; 33, с. 32], і навіть у цей час зустрічались тут доволі рідко (лише у заможних селян) [33, с. 32]. Зазвичай, респонденти твердять, що ще у 20—30-х рр. ХХ ст. їх було не більше як одна—три на село. Водночас окремі випадки такої планувальної структури фіксуємо ще у будівлях сер. ХІХ ст.: хата 1863 р. із с. Чоповичі (Мал. Жит.) [18, с. 84—85]. Причому, у згаданому випадку конструктивні особливості грубки дають змогу припустити, що цей опалювальний пристрій був споруджений приблизно в один час із хатою [18, с. 84—85]. Зауважимо, що житла за планом хата + хата + сіни + комора, відповідно до матеріалів Домініка П'єра Де ля Фліза, у сер. ХІХ ст. зустрічались також у селах колишньої Київської губернії [16, с. 265]. У передвоєнні (1940-ві) роки в деяких районах Середнього Полісся (особливо на Київщині та Житомирщині) у спорудах з одною житловою камерою відбувається процес сегментації останньої за допомогою грубки, яка набуває витягнутої (паралельно до порогової стіни) форми, на кухонну та відпочинкову частини. Водночас у цей період у деяких районах Полісся у будівлях з двома житловими кімнатами відбуваються зміни у розташуванні опалювальних пристроїв: під відсувають від порогової стіни, а навпроти неї (при віконній стіні) розташовують грубку, поділяючи таким чином житлову частину на два приміщення (Волод. Рів.).

Грубки споруджували, як правило, з цегли (деякі дослідники пов'язують впровадження груби у [сільське. — Р. Р.] житлобудівництво із початком використання цього матеріалу при зведенні печей [3, с. 309]). У тих районах Полісся, де камінь віддавна вживали у печебудівництві, з нього зчаста споруджували й грубу: сс. Покалів, Лучанки (Овр. Жит.) [27, с. 127], Неділище (Єм. Жит.), Жубровичі (Ол. Жит.). У с. Неділище (Єм. Жит.) зазначають, «що груби теж робили з камінців, бо камінь довше тримав тепло». Подібної думки дотримуються й у сс. Покалів, Лучанки (Овр. Жит.). Тут використовували «синій камінь.., оскільки... він вогню не боїться, не лопає, хоча він м'який... він жарчіший за огнеупорний кірпіч» [27, с. 127]. При спорудженні груби спершу влаштовували «фундамент» («хундамент»): «Копали траншею і рівно з верхом пудвали викладали з каменя» (с. Вигів

Кор. Жит.). У північних районах Полісся фундамент міг замінювати дерев'яний «подок»: «В місці груби, по кутах закопували чотири штемпалі, на них зв'язували чотири дерева, на цьому клали настил і мурували з кірпича» (с. Радове Зар. Рів.). Нижню частину (до топочної камери) вимуровували з простої випаленої цегли («пальонки») чи сирой («сировки»), а вище ішла вогнетривка цегла: «Знизу клали красний кірпич, зверху огнеупорний» (с. Вигів Кор. Жит.); «...вимуровували в два кірпича, потім піддувало (туди висипається попіл), топка, а далі — перевали [конали. — Р. Р.] з огнеупорного кірпича» (с. Тараси Пол. Київ.)<sup>12</sup>. Для влаштування «перевалів» («переходів»), крім вогнетривкої цегли, давніше могли використовувати й каміння чи «сировку» [27, с. 127].

У деяких місцевостях Середнього Полісся (Нар., Овр., Кор., Мал., Рад. [27, с. 126; 23, с. 129], Єм., Луг. Жит.; Пол., Ів. [28, с. 303], Чор.<sup>13</sup> Київ.) функційна сегментація печі починається не з улаштування груби, а, власне, із появою лежанки — опалювального пристрою, основною функцією якого було обігрівання житла. Водночас вона була місцем відпочинку та сну для окремих мешканців хати. «Лежанку» («приробок», «примурок») споруджували на місці традиційного «запичка», збоку при печі. До речі, пізню появу опалювальної лежанки поліщуки зчаста пов'язують із наявністю в минулому дерев'яних (зрубних) опічків, які могли загорітися [27, с. 127]. Це ж підтверджують й наші матеріали із с. Черевач (Чор. Київ.): «Була лежанка і груба... при печі була лежанка... лежанка була раніше від груби... грубу зробили, бо кучка з дерева... лежанку топилі рідко... грубку — частіше»<sup>14</sup>. Ширина лежанки сягала приблизно 0,6 м (Київ., Жит.) [27, с. 126, 28, с. 303]; 0,54 м (с. Калинівка Пол. Київ.), 0,6 м (с. Красятічі Пол. Київ.), 0,65 м (с. Мусяйки Ів. Київ.). Висота здебільшого коливалась в межах 0,8—0,9 м: 0,8 м (с. Калинівка Пол. Київ.), 0,84 м



Піч з грубою, с. Яринівка Березнівського р-ну Рівненської обл.

(с. Красятічі Пол. Київ.), 0,92 м (с. Мусяйки Ів. Київ.). Відповідно до інформації респондента із с. Городещина (Пол. Київ.), «лежанка була нижче череня печі» (відповідно до наших обмірних матеріалів — на 5—7 см). Як слушно відзначають дослідники, візуально піч з опалювальною «лежанкою» за розмірами та формою не відрізнялась від печі з простим «запичком». Однак вона була облаштована окремою топкою і димовим каналом («ходом»), схованим у тілі печі і прокладеним до комина. Стінки цього пристрою споруджували з сирой чи випаленої цегли, а інколи вони могли бути й глинобитними (робили дерев'яну опалубку і стінки «збивали з глини»): с. Городещина (Пол. Київ.). Її верхню частину («черінь») перекривали цеглою-«сирівкою». Зверху на таку лежанку стелили «дошку для спання» [27, с. 126].

Слід зауважити, що опалювальна «лежанка» була характерна лише для Лівобережного (Чернігівська, Сумська обл.) [15, с. 88—89] та східної частини Середнього (Київська, Житомирська обл.) Полісся. Відомо вона й на Брянсько-Жиздринському Поліссі [9, с. 83]. На теренах Полісся Волинської та Рівненської областей (як і на етнографічній Волині у межах цих адміністративних одиниць) згадок про побутування такого опалювального пристрою нам зафіксувати не вдалося<sup>15</sup>. Дослідники не згадують його й на теренах По-

<sup>12</sup> Зап. 16.06.2012 р. у смт. Володарка Київської обл. Від Кислицького Василя Артемовича, 1938 р. н., Переселеного із с. Тараси Поліського р-ну Київської обл.

<sup>13</sup> Наприклад, у с. Ладичі (Чор. Київ.) респонденти твердять, що «...раніше були лежанки... толькі в тридцятих годах почали робіти груби» (див.: Зап. 29.08.1997 р. у с. Ладичі колишнього Чорнобильського р-ну Київської обл. від Стехуна Івана Івановича, 1929 р. н.).

<sup>14</sup> Зап. 17.06.2012 р. у с. Лобачів Володарського р-ну Київської обл. від Іскри Марії Михайлівни, 1925 р. н., переселеної із с. Черевач колишнього Чорнобильського р-ну Київської обл.

<sup>15</sup> Навіть у найбільш східних районах Рівненської обл. (Любиховичі Сар., Грицьки Дубр.) респонденти старших вікових груп не чули про такі опалювальні пристрої. А на питання про них відповідають, що «лежанка» була на печі, там, де верхня «черінь», там, де спали (див.: Зап. 24.07.2008 р. у с. Любиховичі Сарненського р-ну Рівненської обл. від Катиринця Андрія Марковича, 1927 р. н.; Зап. 28.07.2008 р.



Піч з плитою; с. Курчиця Новоград-Волинського р-ну Житомирської обл.

лісся Білорусії [39, с. 34—49]<sup>16</sup> та на Підляшші (Льоблінщина) [46, с. 169—179; 41, с. 70—77]. Відповідно до наших матеріалів та джерел, опалювальні лежанки побутували на Слобожанщині [20, с. 107; 6, с. 1108], Середній Наддніпрянщині (Черкащина [11, с. 186 (Рис.: «Традиційний інтер'єр. Уманський р-н, Черкаська обл.)»]<sup>17</sup>, південь Київщини<sup>18</sup>) у східній частині Поділля (Хмельниччина, Вінничина) [31, с. 101 (Рис. 3.62)]<sup>19</sup>, на Півдні України [10, с. 51 (Рис.: Інтер'єр житла степовиків півдня України)] тощо. Причому перші відомості про них із окремих районів походять з сер. — др. пол. XIX ст. [38, с. 382; 6, с. 1108; 2, с. 261]. Натомість у західній частині Поділля (Тернопільщина), як і в інших районах заходу України, опалювальні пристрої типу лежанки не відомі.

у с. Грицьки Дубровицького р-ну Рівненської обл. від Нестерця Степана Терентієвича, 1934 р. н.).

<sup>16</sup> Правда, як зазначають дослідники, на теренах Білорусі траплялись спорадичні (одиничні) випадки побутування лежанок [21, с. 57—58]. О. Харузін згадує їх у колишніх Гродненській, Мінській та Вітебській губерніях [36, с. 187]. А. Локотко побутування «грубки з лежанкою» локалізує їх у центральних і північних районах Центральної Білорусі [14, с. 162].

<sup>17</sup> На користь цього промовляють також наші матеріали, зібрані у селах Корсунь-Шевченківського, Черкаського (2008 р.), Канівського (2009 р.) та Золотоніського (2010 р.) р-нів Черкаської обл.

<sup>18</sup> Зап. 17.06.2012 р. у с. Лобачів Володарського р-ну Київської обл. від Орієнко Люби Іванівни, 1927 р. н.

<sup>19</sup> На користь цього промовляють також наші матеріали, зібрані у селах у Городоцькому, Чемеровецькому, Дунаєвецькому, Кам'янець-Подільському, Новоушицькому, Вінковецькому, Дерезнянському та Летичівському р-нах Хмельницької обл. (1995 р.).

Поява опалювальної «лежанки» не була синхронним процесом на Поліссі. Зокрема, у деяких селах на півдні Східного Полісся (Глух. Сум.) опалювальна лежанка (як і груба) була відома вже у кін. XIX ст. [15, с. 88—89]. Досить звичним явищем «лежанка з окремою топкою» (у житлах як багатших, так і бідніших верств селянства) була на поч. XX ст. й на теренах Брянсько-Жиздринського Полісся (Мглинський повіт колишньої Чернігівської губернії)<sup>20</sup>. Приблизно на кін. XIX — поч. XX ст. припадає поява цього пристрою й на Київському Поліссі (Пол., Ів.) [28, с. 303]. Натомість у деяких районах (Нар., Овр. [27, с. 126], Кор., Мал., Рад. [23, с. 129]) Житомирщини опалювальні лежанки поширились лише приблизно у пер. чверті XX ст. Причому, навіть в межах незначних територій (Нар., Овр. Жит.) у побут поліщуків вона входила діахронно. Скажімо, у сс. Красилівка, Велика Фосня (Овр. Жит.) лежанка поширилась щонайменше на поч. XX ст., водночас у деяких інших населених пунктах появу лежанок відносять лише до 30-х (с. Мотійки Нар.) чи навіть 40-х (сс. Ключки Нар., Лучанки Овр.) рр. XX ст. [27, с. 126—127].

Кухонна «плита» у побут поліщуків входила теж діахронно. Наприклад, на терени Київського та Житомирського Полісся вона проникає лише у передвоєнні роки (40-ві рр. XX ст.) [27, с. 127—128; 28, с. 304; 23, с. 129], натомість у деякі райони Західного Полісся та Підляшшя — у кін. XIX ст. Зокрема, вже на поч. XX ст. (1903 р.), відповідно до матеріалів І. Бессараби, «...печі із залізною плитою...» в інтер'єрі житла українців-підляшан колишньої Сідлецької губернії були доволі звичним явищем [1, с. 149]. Хоча й тут більшого поширення плита («фаєрка», «піч з фаєркою») набуває лише після Першої світової війни (у 20-х рр. XX ст.): с. Столінські Смоляри (Любом. Вол.). У деяких місцевостях на південному заході Білорусі (Гродненщина) плити (як і грубки) теж зустрічались у кін. XIX ст. (їх кількість інтенсивно почала зростати лише на поч. XX ст.) [21, с. 57]. Здебільшого кухонну плиту прибудовують до печі у зовнішньому куті (між припічком і запічком) — там, де колись розташовувався «комін» (у якому «...по вечорах і ранках варили їжу і лучиною освітлювали кімнату...» [1, с. 149]), тобто на місці колишнього від-

<sup>20</sup> Як зазначає у публікації 1906 р. М. Косич, «Руська піч і лежанка з окремою топкою займають майже четверту частину хати» [9, с. 83].

критого вогнища! Інколи плита займала місце припічка перед челюстями печі. Плита мала окрему «топку» з «попільницею», внутрішній канал, з'єднаний із основним комином. Її перекривали металеві плити, часом з одним-трьма круглими отворами на горщики. Отвори накривали концентрично вкладеними металевими «перстнями» («фаєрками»). Власне таку плиту (з «фаєрками») згадує І. Бессараба [77, с. 149]. Функціонування цього пристрою дуже нагадувало південноукраїнську «кабицю». У тих місцевостях, де побутували опалювальні «лежанки», їх могли переобладнувати у «плиту», внаслідок заміни глиняно-цегляного черіня останньої металевією плитою [27, с. 128; 28, с. 304; 23, с. 129]. У деяких районах Середнього Полісся (Луг., Єм. Жит.) лежанки переобладнували в опалювальний пристрій, що поєднував у собі плиту і грубку (із спільною топочною камерою).

Появу кухонної плити у житлі поліщуків (як і обігрівальних пристроїв типу «грубки») дослідники схильні розглядати як наслідок міських впливів [28, с. 304]. Це твердження, безперечно, є дуже слушним, оскільки, як зазначає М. Приходько, «...спочатку всі новації виникали в містах і під їх впливом поширювались в селах» [16, с. 255]. Хоча зауважимо, що в окремих випадках плита могла проникати у житло поліщуків й унаслідок безпосередніх іноетнічних впливів. Зокрема, як зазначав І. Толмачов (1897 р.), описуючи побут німецьких та чеських колоністів (на Середньому Поліссі), «...майже у кожного колоніста є плита, на якій готують обід; парадна кімната обігривається голандською піччю... Хліб печуть у земляних печах в дворі» (щодо поліщуків-українців, то єдиним опалювальним пристроєм у їх житлі на той час була піч [34, с. 246—247]).

Таким чином, викладений матеріал дає змогу зробити наступні висновки. Процес сегментації функцій печі на теренах Полісся проходив доволі діахронно. Коли на Лівобережжі, у деяких районах Київщини це відбувалось у кін. ХІХ — на поч. ХХ ст., а у південних районах Полісся та на Підляшші окремі обігрівальні пристрої відомі вже з сер. ХІХ ст., то на основній території поліського масиву функційна сегментація печі припадає, в основному, на другу чверть ХХ ст. Причому цей процес на теренах Полісся мав свої локальні особливості: на заході (Рівненська, Волинська обл., Підляшшя) першим кроком функційної сегментації було влаштування при-



Піч з плитою; с. Піддуби Ємільчинського р-ну Житомирської обл.

печі грубки-стояка, у східній частині (Лівобережжя, Київщина, Житомирщина) — першою в інтер'єр житла проникає опалювальна грубка-лежанка.

1. Бессараба И.В. Материалы для этнографии Съдлецкой губернии / И.В. Бессараба. — Санктпетербург, 1903. — 220 с.
2. Бломквист Е.Э. Крестьянские постройки русских, украинцев и белоруссов: (поселения, жилища и хозяйственные строения) / Е.Э. Бломквист // Восточнославянский этнографический сборник: Очерки народной материальной культуры русских, украинцев и белорусов в ХІХ — начале ХХ в. — М.: Изд-во АН СССР, 1956. — С. 3—458.
3. Гурков В.С. Поселения / В.С. Гурков, Р.Ю. Гошко // Полесье. Материальная культура / АН УССР. Институт искусствоведения, фольклора и этнографии им. М.Ф. Рильского. Львов. отделение. АН БССР. Институт искусствоведения, этнографии и фольклора. — К.: Наукова думка, 1988. — С. 279—333: ил.
4. Заглада Н. Из звіту етнографічної експедиції 1934 р. / Ніна Заглада; упоряд., прим., «Остання експедиція Ніни Заглади. Замість післямови» М. Глушка // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Львів, 2001. — Т. ССXLII: Праці Секції етнографії і фольклористики. — С. 443—505.
5. Зеленинъ Д.К. Описание рукописей ученаго архива Императорскаго русскаго географическаго общества / Д.К. Зеленинъ. — Петроградъ: Типографія А.В. Орлова, 1914. — Вып. I. — 484 с. + III—X [предисловіе].



6. Зеленинъ Д.К. Описание рукописей ученого архива Императорскаго русскаго географическаго общества / Д.К. Зеленинъ. — Петроградъ : Типографія: А.В. Орлова, 1916. — Вып. III. — С. 989—1279 + III—IV [предисловіе].
7. Климович Ю. Историко-статистичні описи приходів як етнографічне джерело / Юрій Климович, Катерина Чубинська // НТЕ. — 1969. — № 3. — С. 41—45.
8. Колупаєва А. Українські кахлі XIX — початку XX ст. Історія, типологія, іконографія, ансамблевисть / Агнія Колупаєва. — Львів : Інститут народознавства НАН України, 2006. — 383 с.
9. Косичъ М.Н. О постройкахъ белорусскаго крестьянина Черниговской губ., Мглинскаго уѣзда: села Росухи, деревни Бородинки и Амелькина хутора / М.Н. Косичъ // Живая старина. — С. Петербургъ : Тип. М. П. С., 1906. — Вып. 1. — С. 74—98.
10. Космина Т. Поселення, садиба, житло / Тамара Космина // Українці: історико-етнографічна монографія : у 2-х кн. — Опішне : Українське народознавство, 1999. — Кн. 2. — С. 13—57.
11. Космина Т.В. Традиції та інновації в архітектурі народного Києва та Київщини / Т.В. Косміна // Етнографія Києва і Київщини: традиції й сучасність. — К. : Наукова думка, 1986. — С. 157—200.
12. Лащук Ю.П. Кераміка / Ю.П. Лащук // Історія українського мистецтва : в 6-ти т. — К., 1967. — Т. 2: Мистецтво XIV — першої половини XVII ст. — С. 389—399.
13. Лінинський П. Повернене з небуття. Виникнення та розвиток рельєфної кахлі в Галичині / П. Лінинський. — Львів, 1998. — 47 с. : іл.
14. Локотко А.И. Белорусское народное зодчество (середина XIX — XX в.) / А.И. Локотко. — Минск : Наука і техніка, 1991. — С. 285.
15. Могильченко М. Будівля на Чернігівщині, Глухівського повіту у с. Полошках / М. Могильченко // Матеріали українсько-руської етнології. Видане етнографічної комісії за редакцією Хв. Вовка. — Львів : З друкарні НТШ під зарядом К. Беднарського, 1899. — Т. 1. — С. 79—95.
16. Приходько Н.П. Некоторые вопросы истории жилища на Украине / Н.П. Приходько // Древнее жилище народов Восточной Европы. — М. : Наука, 1975. — С. 245—275.
17. Радович Р. Техніка та технологія традиційного житлово-господарського будівництва на Поліссі другої половини XIX — першої половини XX ст. / Роман Радович // Полісся України: Матеріали історико-етнографічного дослідження. — Львів : ІН НАН України, 1997. — Вип. 1: Київське Полісся. 1994. — С. 62—82.
18. Радович Р. Деякі специфічні риси житла та господарських будівель на Поліссі (XIX — початок XX ст.) / Роман Радович // Полісся України: Матеріали історико-етнографічного дослідження. — Львів : ІН НАН України, 2003. — Вип. 3: У межиріччі Ужа і Тетерева. 1996. — С. 83—94.
19. Радович Р. Традиційне житло (будівельний матеріал, техніка та технологія, особливості планування) / Роман Радович // Етнокультура Рівненського Полісся / упоряд. В. Ковальчук. — Рівне, 2009. — С. 17—28.
20. Русов М.А. Поселения и постройки крестьянъ Полтавской губернии / М.А. Русов // Труды Харьковскаго предварительнаго комитета по устройству XII археологическаго съезда. — Харьковъ : Печатное дѣло, 1902. — Т. II. — Ч. I—II. — 120 с.
21. Сабаленко Э.Р. Беларускае народнае жылле / Э.Р. Сабаленко, У.С. Гурко, У.М. Іванову, Дз. Д. Супрун ; рэдактар член-карэспандэнт АН БССР В.К. Бандарчык ; Акадэмія навук БССР. Інстытут мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору. — Мінск : Навука і тэхніка, 1973. — 127 с.
22. Сергеева М. Формування інтер'єру середньовічного житла / Марина Сергеева // Українці: історико-етнографічна монографія у двох книгах. — Опішне : Українське народознавство, 1999. — Кн. 2. — С. 65—74.
23. Сивак В. Інтер'єр поліського житла / Василь Сивак // Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження. — Львів : Інститут народознавства НАН України, 2003. — Вип. 3: У межиріччі Ужа і Тетерева. 1996. — С. 125—166.
24. Симоненко І.Ф. Матеріали к истории духовой печи на территории украины / И.Ф. Симоненко // Краткие сообщения Института этнографии Академии наук СССР. — М. ; Л., 1949. — Вып. 8. — С. 10—18.
25. Симоненко І.Ф. Поселення, садиба та житло на Закарпатті / І.Ф. Симоненко // Матеріали до етнографії та художнього промислу. — К. : Вид-во АН Української РСР, 1956. — Вип. II. — С. 60—109.
26. Сілецький Р. До питання про відкрите вогнище як опалювальний пристрій народного житла на Правобережному Поліссі / Роман Сілецький // Вісник Львівського університету. — Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 1999. — Вип. 34. — С. 495—500. — (Серія історична).
27. Сілецький Р. Система опалення народного житла поліщуків (типи опалювальних пристроїв, їх конструктивні особливості, звичаї та повір'я) / Роман Сілецький // Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження. — Львів : Інститут народознавства НАН України, 1999. — Вип. 2. Овруччина. 1995. — С. 125—140.
28. Сілецький Р. Система опалення традиційного житла Полісся I-ї половини XX ст. (за експедиційними матеріалами) / Роман Сілецький // Полісся: мова, культура, історія. — К., 1996. — С. 303—307.
29. Сілецький Р. Опалювальні пристрої народного житла Середнього Полісся (конструктивно-функціональний та світоглядний аспекти) / Роман Сілецький // Вісник Львівського університету. — Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2008. — Вип. 43. — С. 134—183. — (Серія історична).

30. Сілецький Р. Проблема типології опалювальних пристроїв стародавнього житла в Україні (конструктивно-функціональні особливості печі) / Роман Сілецький // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Львів, 2001. — Т. ССXLII: Праці Секції етнографії і фольклористики. — С. 230—247.
31. Смоляк В.В. Розвиток народного житла на східному Поділлі в період кінця XIX—XX ст. / В.В. Смоляк, О.Е. Тимошенко. — Вінниця : вид-во Вінницького національного технічного університету, 2011. — 111 с.
32. Таранушенко С. Житло на Слобожанщині / Стефан Таранушенко // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — Львів, 1995. — Т. ССXXX: Праці секції етнографії та фольклористики. — С. 33—78.
33. Токарев С.А. Северо-украинская экспедиция 1945 г. / С.А. Токарев // Институт этнографии. Краткие сообщения. — 1947. — С. 27—35.
34. Толмачевъ И.Н. Юго-Западный край. Статистическое обозрѣние. Восточное Польшье / И.Н. Толмачевъ. — К. : Типографія Штаба Кіевского Военнаго округа, 1897. — Т. 1. — 480 с.
35. Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии / Иван Фундуклей. — СПб. : Въ типографіи министерства внутреннихъ дель, 1852. — Ч. I. — 549 с.
36. Харузинъ Ал. Славянское жилище въ Сѣверо-Западномъ краѣ : Изъ матеріаловъ по исторіи развитія славянскихъ жилищъ / Ал. Харузинъ. — Вильна, 1907. — 341 с. : ил.
37. Чижикова Л.Н. Жилище / Л.Н. Чижикова // Этнография восточных славян. Очерки традиционной культуры. — М. : Наука, 1987. — С. 223—258.
38. Чубинский П.П. Малороссы Юго-Западного края: жилище, утварь, хозяйственные постройки и орудия / П.П. Чубинский // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Русским Географическим обществом Юго-Западного отдела. — СПб., 1877. — Т. 7. — Вып. 2. — С. 339—606.
39. Якімовіч Ю.А. Драўлянае дойдства Беларускага Палесся: XVII—XIX ст. / Ю.А. Якімовіч. — Мінск : Навука і тэхніка, 1978. — 150 с.
40. Frankowski E. Z Polesia Wołyńskiego / Eugeniusz Frankowski // Ziemia. — Warszawa ; Lwów, 1914. — Rok V. — № 11. — S. 165—168.
41. Kolberg O. Chełmskie : Obraz etnograficzny / Oskar Kolberg. — Kraków : W drukarni Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1890. — Т. 1. — 270 s.
42. Kwaśniewski K. Paleniska i piecy w polskim budownictwie ludowym. Studium na podstawie materiałów etnograficznych z drugiej połowy XIX oraz XX wieku / Krzysztof Kwaśniewski. — Wrocław ; Warszawa ; Kraków : Zakład Narodowy imienia Ossolińskich wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1963. — 184 s.
43. Moszyński K. Kultura ludowa słowian / Kazimierz Moszyński. — Kraków, 1929. — Cz. 1: Kultura materialna. — 710 s. : il.
44. Moszyński K. Polesie Wschodnie / Kazimierz Moszyński. — Warszawa : Wydawnictwo Kasy im. Mianowskiego, 1928. — 328 s.
45. Pietkiewicz Cz. Polesie Rzeczyckie : Materiały etnograficzne / Czesław Pietkiewicz. — Kraków, 1928. — Cz. I: Kultura materialna. — 319 s.
46. Staszczak Z. Budownictwo chłopskie w województwie lubelskim (w XIX i XX wieku) / Zofia Staszczak. — Wrocław : PTL, 1963. — Т. XXIV. — 232 s.
47. Szymański A. Systemy i urządzenia ogniowe / Adam Szymański // Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego. — Wrocław : PTL, 1995. — Т. II: Budownictwo. — S. 214—242.

Roman Radovych

#### ON THE DEVELOPMENT OF HEATING SYSTEM IN POLISIAN DWELLINGS

In the paper has been considered one of important problems connected with heating system of Polisian dwellings, viz. a process of functional segmentation in stoves, a work that consisted in arrangement of separate heating devices (stove bench for lying on, tile stove), kitchen range etc. Main attention has been concentrated on constructive peculiarities of those as well as on chronological frames of their penetration into village habitation construction of separate regions in Polisian land.

**Keywords:** Polisia, dwelling, oven, tile stove, heated bench for lying on, cooking range.

Роман Радович

#### РАЗВИТИЕ СИСТЕМЫ ОТОПЛЕНИЯ ПОЛЕССКОГО ЖИЛИЩА: СЕГМЕНТАЦИЯ ФУНКЦИЙ ПЕЧИ

В статье рассмотрена одна из важных проблем, связанных с отопительной системой полесского жилища — процесс функциональной сегментации печи, который заключался в выделении отдельных обогревательных приспособлений (отапливаемой лежанки, «грубы»), плиты для приготовления пищи и др. Основное внимание посвящено конструктивным особенностям этих приспособлений и хронологии их проникновения в сельское строительство отдельных районов Полесья.

**Ключевые слова:** Полесье, жилище, печь, грубка, лежанка, плита.